

UOT: 82

MAHMUD KAŞQARLININ "DİVANI LÜĞƏT-İT TÜRK" KİTABI TÜRKÜN ÖZÜNÜTANIMA VƏ ÖZÜNÜTANITMASININ MÖHTƏŞƏM ABİDƏSİ KİMİ

Elman Quliyev
Filologiya elmləri doktoru, professor
ADPU, Türkoloji mərkəzin
Türk ədəbiyyatı bölməsinin müdiri
Baku, Azerbaijan
elman.guliyev1958@gmail.com
Orcid: 0000-0001-5413-9479

Xülasə

Türk xalqlarının dil özəlliklərini özündə əks etdirən, türkün dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, ictimai-siyasi tarixi, coğrafiyası, məişəti, düşüncə sistemi və s. haqqında fikir formalaşdırın, türkün ilk sözlüyü hesab edilən Mahmud Kaşqarlı'nın "Divani lüğət-it türk" kitabı türkün özünütanımına və Şərqdə özünütanıtma yoluna işıq salan ən möhtəşəm abidələrdən biridir. Ərəbcə yazılmış bu əsər iyirmi il toplama, iki il isə düşünüb yazmaq zəhmətinin məhsuludur. Öz yaratdıqlarına sahib olmaq və bunları dünya arenasına təqdim etmək təşəbbüsü bu əsərdə başlıca məqsəd daşıyır. Məqalədə bütün bunlarla yanaşı əsərin başqa bir məqsədi ərəblərə türk dilini öyrətmək və türk dilinin ərəb dili qədər zəngin bir dil olduğunu sübut etmək fikri diqqətə çatdırılmışdır. Məqalədə "Divani lüğət-it türk"də yer alan üç yüzə yaxın atalar sözlərinin işlənmə məqamları araşdırılmışdır. Tədqiqatçılar həmin nümunələri türkün ən əski atalar sözləri hesab edir. Bu nümunələrdə türk insanının dünyabaxışı, insana, hadisələrə və s. münasibəti diqqəti cəlb edir və nəticədə türk ictimai-siyasi, ədəbi-bədii baxış modelinin nədən ibarət olması barədə geniş təsəvvür yaradır. Məqalədə həmçinin, "Divani lüğət-it türk"də türk qəhrəmanlıq tarixində yeri olan Alp ər Tonqa, Şu və s. ilə bağlı poetik nümunələr və təhlillər yer almışdır.

Açar sözlər: Mahmud Kaşqarlı, qəhrəmanlıq, türk, abidəsi, milli

MAHMUD KASHGARLI'S BOOK "DİVANI LUGƏT-İT TURK" AS A MAGNİFİCENT MONUMENT OF TURK'S SELF-KNOWLEDGE AND SELF-PROMOTION

Elman Guliyev
Doctor of philological sciences, professor
ASPU, chief of the Turkish literature
department of Turkological center
Baku, Azerbaijan

Summary

Mahmud Kashgarli's "Divani luget-it Turk" book forming an opinion about the language, literature, culture, socio-political history, geography, everyday life, thought system, etc., which is considered to be the first dictionary of the Turkish language, is one of the most magnificent monuments that shed light on the self-knowledge of the Turks and the way of self-promotion in the East. This work, written in Arabic, is the product of twenty years of collection and two years of thinking and writing. The initiative to own one's own creations and present them to the world arena is the main goal of this work. In addition to all this, the article highlights another goal of the work - to teach the Arabs the Turkish language and to prove that the Turkish language is as rich as the Arabic language. In the article, the processing points of about three hundred proverbs included in the "Divani luget-it Turk" are examined. Researchers consider those examples to be the oldest Turkish proverbs. In these examples attracts attention attitude the world view of Turkish people, people, events, etc. and, as a result, creates a broad idea of what is the Turkish social-political, literary-artistic view model. The article also mentions poetic examples and analyzes are included Alp er Tonga, Shu, etc., who have a place in the history of Turkish heroism in the "Divani luget-it turk".

Key words: Mahmud Kashgarli, heroism, Turkish, monument, national

КНИГА МАХМУДА КАШГАРЛЫ «ДИВАНИ ЛЮГЕТ-ИТ ТЮРК» КАК ВЕЛИКОЛЕПНЫЙ ПАМЯТНИК САМОПОЗНАНИЯ И САМОПРЕДСТАВЛЕНИЯ ТЮРКА

Эльман Гулиев
Доктор филологических наук, профессор

Резюме

Язык, литература, культура, общественно-политическая история, география, быт, строй мышления и т. д. Книга Махмуда Кашгарлы «Дивани люгет-ит тюрк», считающаяся первым словарем тюркского языка, является одним из величественных памятников, проливающих свет на самопознание тюрков и пути саморекламы в Восток. Эта работа, написанная на арабском языке, является результатом двадцати лет сбора и двух лет размышлений и письма. Инициатива владения собственными творениями и представление их на мировой арене – главная цель этой работы. Помимо всего этого, в статье освещается еще одна цель работы - научить арабов тюркскому языку и доказать, что тюркский язык так же богат, как и арабский. В статье рассматриваются точки обработки около трёхсот пословиц, вошедших в «Дивани люгет-ит тюрк». Исследователи считают эти примеры древнейшими тюркскими пословицами. В этих примерах мировоззрение тюркского народа, людей, событий и т.д. отношение привлекает внимание и, как следствие, создает широкое представление о том, какова модель тюркского общественно-политического, литературно-художественного взгляда. В статье также упоминаются Альп эр Тонга, Шу и др., которым есть место в истории тюркского героизма в «Дивани люгет-ит тюрк» включены поэтические примеры и анализы.

Ключевые слова: Махмуд Кашгарлы, героизм, тюркский памятник, национальный

**“Türklərin dillərini öyrənin, çünki
onların egemenliyi uzun sürəcəkdir.”
(Həzrəti Məhəmməd Peyğəmbər)**

Annotasiya. Türk xalqlarının dil özəlliklərini özündə əks etdirən, türkün dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, ictimai-siyasi tarixi, coğrafiyası, məişəti, düşüncə sistemi və s. haqqında fikir formalaşdıran, türkün ilk sözlüyü hesab edilən “Divani lüğət-it türk” kitabı türkün özünütanıma və Şərqdə özünütanıma yoluna işıq salan ən möhtəşəm abidələrdən biridir. Ərəbcə yazılmış bu əsər iyirmi il toplama, iki il isə düşünüb yazmaq zəhmətinin məhsuludur. Bu barədə Mahmud Kaşqarlı belə yazır: “Mən türklərin, türkmənlərin, oğuzların, çigillərin, yağmaların, qırğızların şəhərlərini və məskənlərini uzun illər başdan-başa dolaşdım, sözlərini topladım, müxtəlif sözlərin xüsusiyyətlərini öyrəndim, yaddaşıma həkk etdim”. Türk xalqlarının dil özəlliklərini özündə əks etdirən, türkün dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, ictimai-siyasi tarixi, coğrafiyası, məişəti, düşüncə sistemi və s. haqqında fikir formalaşdıran, türkün ilk sözlüyü hesab edilən “Divani lüğət-it türk” kitabı türkün özünütanıma və Şərqdə özünütanıma yoluna işıq salan ən möhtəşəm abidələrdən biridir. Ərəbcə yazılmış bu əsər iyirmi il toplama, iki il isə düşünüb yazmaq zəhmətinin məhsuludur.

Aktuallıq. Türklərin tanınmasında əvəzsiz ensiklopediya olan XI əsr nümunəsi “Divanü lüğət-it türk” əsəri XXI əsrdə də hələ də öyrənilməkdədir. Çünki Türk xalqlarının ədəbiyyatı, tarixi və mədəniyyətinin öyrənilməsi məsələsi hələ də öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Metod. Təsviri, tarixi müqayisəli və qarşılaşdırma metodlarından istifadə edilmişdir.

Giriş. Mahmud Kaşqarlı (Mahmud ibn Hüseyin əl-Kaşqari) türk dilinin ilk sözlüyünü (“Divani lüğət-it türk”), ilk dil bilgisi kitabını (“Kitabü Cevahirin-nəhv fı lüğət-it türk”) yazmaqla türkün dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, tarixi, coğrafiyası, dünya xalqları arasında mövqeyi və s. barədə müfəssəl fikir formalaşdıran və bu istiqamətdə əhəmiyyətli dərəcədə rolunu olan XI əsrin görkəmli şəxsiyyətidir.

O, 1008-ci ildə əsilzadə ailəsində dünyaya göz açmışdır. Mahmud Kaşqarlının soyu 932-ci ildə İslam dinini qəbul etmiş ilk türk hökmdarı Əbdülkərim Satuk Buğra xanla bağlıdır. Əbdülkərim Satuk Buğra xanın böyük xaqan olaraq türk ictimai-siyasi aləmində olduğu kimi, dini hədislərdə də özünə yer alması təsadüfi deyildir. Rəvayətə görə, Məhəmməd peyğəmbər Mərac səfəri zamanı peyğəmbərlərlə eyni sırada oturmuş bir şəxsin kim olduğunu cənab Cəbrayıldan soruşur. Cənab Cəbrayıl cavabında bildirir ki, bu şəxs 333 il sonra Türküstanı İslam dininə

döndərəcək Satuq Buğra xanın ruhudur. Əslində, Satuq Buğra xan tarixdə təkcə islamı qəbul edən ilk türk hökmdarı kimi deyil, eyni zamanda regionda mükəmməl türk-islam ədəbi-fəlsəfi, mənəvi-psixoloji düşüncə sistemini formalaşdıran şəxsiyyət kimi də tanınmışdır. Mahmud Kaşqarlının atası Hüseyn ibn Məhəmməd Barsqan əmiri olmuşdur. Hüseyn ibn Məhəmməd Əbdülkərim Satuk Buğra xanın 992-ci ildə Buxaranı ələ keçirən nəvəsi Əbül Həsən Harun Kılıç Buğra xanın nəvəsidir. Mahmud Kaşqarlının anası isə Qaraxanlılar dövlətinin görkəmli alimi Xoca Seyfəddin Büzürgvarın qızı Rəbiə xatun olmuşdur. Mahmud Kaşqarlı türkün ictimai-siyasi həyatında əhəmiyyətli tarixi rolları olan ulu babaları ilə fəxr etmiş və belə bir şəcərəyə mənsubluğundan qürur duymuşdur. Onun yüksək təhsil alması, gözəl danışiq qabiliyyətinə sahib olması, bacarığı, fərasəti ilə fərqlənməsi və s. barədə dəqiq məlumatlar mövcuddur. Bu ilk növbədə, Mahmud Kaşqarlı ilə bağlı “Divani lüğət-it türk”də bir sıra məlumatların əldə olunması ilə əlaqədardır. Lakin onun anadan olduğu yer barədə əsərdə konkret məlumata rast gəlmək mümkün deyil. Bu da özlüyündə müəyyən mübahisə predmetinə çevrilmiş, Mahmud Kaşqarlının doğulduğu məkanla bağlı müxtəlif versiyaların meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bəziləri onun atası Hüseynin Barsqanlı olduğunu nəzərə alaraq Mahmud Kaşqarlının da Barsqanda anadan olduğunu iddia edirlər. Digər mülahizələrə görə isə o, Qaraxanlıların mədəniyyət mərkəzi hesab olunan Kaşqardan bir qədər uzaqda yerləşən Opal kəndində anadan olmuşdur. Bu faktı təsdiq edənlər onun Opalda Həmidyyə və Saciyyə mədrəsələrində təhsil alması üzərində xüsusi dayanır, məhz mədrəsədə ona dərs demiş Şeyx Hüseyn ibn Xələf əl-Kaşqarının adının “Divani lüğət-it türk”də hörmətlə çəkilməsini təsadüfi hesab etmirlər. Onun bilavasitə Kaşqarla bağlı olması isə müxtəlif şəkildə izah olunur. Qeyd edək ki, o, Kaşqarı mədəni mərkəz və təbii gözəlliklərinə görə fərqlənən bir diyar şəklində tərif etsə də, bir çox tədqiqatçıların dediyi kimi (məs. Şükrü Haluk Akalın) “özünü Kaşqarı, əl-Kaşqarı kimi sanlarla anmamışdır”. Onun Kaşqarlı kimi anılması bilavasitə Kaşqar mədəni mərkəzində formalaşmasından irəli gəlmişdir. Düzdür, “Divani lüğət-it türk” əsərinin əvvəlində “Telifi Mahmud bin el-Hüseyn bin Muhammed el-Kaşqari” ifadəsinə rast gəlinsə də, bu ifadənin əsərin əsl nüsxəsində olmasına şübhə edilir. Lakin həmin ifadənin əsərin əldə olunan yeganə nüsxəsinin üzünü köçürən Məhəmməd ibn Əbubəkr ibn Əbülfəth və əsərə müəyyən izahlar vermiş Xətibzadə tərəfindən əlavə olunub-olunmadığı məlum deyildir.

Mahmud Kaşqarlı Qaraxanlılar dövlətinin mədəni mərkəzi Kaşqara ürəkdən bağlansa da, bu şəhəri tərk etməsinin kökündə saray ziddiyyətlərinin dayanması inkaredilməzdir. Mahmud Kaşqarlının 1032-1057-ci illərdə hakimiyyətdə olmuş babası Məhəmməd Buğra xan 1057-ci ildə hakimiyyəti oğlu Hüseyn Çağrı Tiginə (Şəmsidövlə Arslan İlig) təhvil verir. Məhəmməd Buğra xanın ikinci arvadı isə taxtın oğlu İbrahimə verilmədiyi üçün bundan narazı qalır və taxta çıxma mərasimi zamanı yeməklərə zəhər qataraq əri ilə yanaşı, bir çoxlarını da zəhərləyərək öldürür. Zəhərlənmə nəticəsində Mahmud Kaşqarlının atası da ölür. Hakimiyyətə Məhəmməd Buğra xanın ikinci arvadından olan oğlu İbrahim sahib çıxır. Qeyd edək ki, İbrahim hakimiyyətdə çox qalmamış, o, anasının təhriki ilə Barsqan əmiri Yınal Tiginə müharibə elan etmiş, nəticədə məğlub olmuş və döyüşdə ölmüşdür. Mahmud Kaşqarlının gözləri önündə baş vermiş bu cür saray ziddiyyətləri və ailə faciələri onun həyatında ağır izlər buraxmış, 49 yaşlı şəxsiyyətin doğma diyardan uzaq düşməsinə səbəb olmuşdur. Güman ki, saray və ya digər yerlərdə zəhərlənmiş yeməkləri müəyyənləşdirməkdən ötrü Çindən gətirilən ağac köklərindən hazırlanmış əşya-çatu haqqında məlumatın “Divanı lüğət-it türk”də əksini tapmasında bu olayların da təsiri olmuşdur.

1057-ci ildə vətəni tərk edən Mahmud Kaşqarlı Pamir dağlarını aşaraq ətrafda yerləşən türk torpaqlarını qarış-qarış gəzmiş, fürsətdən istifadə edərək türklərin məişəti, həyat tərzini, dili, mədəniyyəti, ədəbiyyatı və s. barədə müfəssəl məlumatlar toplaya bilmişdir. Bunlar da özlüyündə onun “Divanı” üçün vacib mənbə rolunu oynamışdır. Bu illərdə İran və İraqa səfər etməsi barədə də fikirlər söylənilir. Digər tərəfdən, onun ərəb, fars, yunan dillərini öyrənməsi, türk milli-mənəvi dəyərlərini əks etdirən nümunələr üzərində işləməsi, mədrəsələrdə dərs deməsi Mahmud Kaşqarlının çətin, əzablı, gərgin, məhsuldar ömür yolu keçməsindən xəbər verir. Mahmud Kaşqarlının Səlcuq sultanı Məlikşahın həyat yoldaşı Cəlalyyə Terken xatunla eyni soydan olması onun Səlcuq sarayındakı mövqeyinə böyük təsir göstərmişdir. Hətta Mahmud Kaşqarlının Bağdada

Cəlaliyyə Terken xatunla bərabər getdiyi bildirilir. Qeyd edək ki, Sultan Məlikşah qızı Mahmələyi Bağdad xəlifəsi Muktədi Biəmrullaha (1059-1094) verdiyi üçün Terken xatun Bağdada vaxtaşırı getmiş və onu müşayiət edənlər sırasında Mahmud Kaşqarlı da olmuşdur. Görünür, Mahmud Kaşqarlının xəlifə ilə münasibətlərinin yaxınlaşmasında, “Divani lüğət-it türk”ün ona ərməğan edilməsində və əsərdə xəlifənin şərəfinin uca tutulmasında bu amilin böyük təsiri olmuşdur. “Bana sonsuz bir ün, bitmez-tükenmez bir kaynak sağlması dileğiyle bu kitabı yazdım və Tanrıya sığınaraq adını “Divanü lüğət-it türk” koydum. Kutsal Peyğamberin postunda oturan, Haşimi soyundan və Abbasoğullarından gelen Tanrının halifesi Ebül-Kasım Abdullah ibn Mühammedül Muktedi Biəmrullah katma armağan etdim.” Mahmud Kaşqarlının Bağdaddan doğma elinə nə zaman qayıtması birmənalı təsdiqlənməmiş, müəyyən mübahisələr doğurmuşdur. Amma belə bir fikir mövcuddur ki, o 1080-ci ildə Bağdaddan Kaşqara gəlmiş, Kaşqarı qısa zamanda tərk edərək doğma kəndi hesab olunan Opala getmişdir. Mahmud Kaşqarlı burada Mahmudiyyə mədrəsəsi açaraq ömrünün sonuna qədər müəllimlik etmişdir. Doğma kəndinə gəlməkdə məqsəd burada həm işləmək, həm də ölərkən bu torpaqda dəfn edilmək arzusu olmuşdur. Mahmud Kaşqarlı 1105-ci ildə vəfat etmişdir. Onun qəbri Opal kəndinin şimali-qərb hissəsinin 4-cü km-də yerləşir. “Mahmud Kaşqarlının qəbri” sözləri yazılmış məzar daşı üzərində doğum tarixi 1008-ci il, vəfatı isə 1105-ci il kimi göstərilə də, onun ölüm tarixi ilə bağlı bir neçə variant mövcuddur. Əlbəttə, 1105-ci il Mahmud Kaşqarlının daha çox qəbul olunan ölüm tarixi kimi təsdiqini tapsa da, mənbələrdə digər variantlara da (1084, 1085, 1090) rast gəlmək mümkündür.

Türk xalqlarının dil özəlliklərini özündə əks etdirən, türkün dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, ictimai-siyasi tarixi, coğrafiyası, məişəti, düşüncə sistemi və s. haqqında fikir formalaşdıran, türkün ilk sözlüyü hesab edilən “Divani lüğət-it türk” kitabı türkün özünütanıma və Şərqdə özünütanıma yoluna işıq salan ən möhtəşəm abidələrdən biridir. Ərəbcə yazılmış bu əsər iyirmi il toplama, iki il isə düşünüb yazmaq zəhmətinin məhsuludur. Bu barədə Mahmud Kaşqarlı belə yazır: “Mən türklərin, türkmənlərin, oğuzların, çigillərin, yağmaların, qırğızların şəhərlərini və məskənlərini uzun illər başdan-başa dolaşdım, sözlərini topladım, müxtəlif sözlərin xüsusiyyətlərini öyrəndim, yaddaşıma həkk etdim”

Mahmud Kaşqarlı bu əsəri 1072-ci ildə yazmağa başlamış və 1074-cü ildə tamamlamışdır. Bir mənada “Türk ləhcələri sözlüyü” anlamını verən, tariximizə, mədəniyyətimizə, mənəviyyatımıza və s. minillik yol yoldaşı (həm də bələdçi) olan bu əsər sözün həqiqi mənasında türkün yaratdığı böyük mənəvi xəzinədir. Əsər 950 il bundan əvvəl yazılıb tamamlansa da, elm aləminə çox gec məlum olmuşdur. “Divani lüğət-it türk”dən ilk dəfə istifadə edənlər sırasında Bədrəddin Mahmudun, Şəhabəddin Əhmədin və Katib Çələbinin adları çəkilir. Əsərin əldə olunma tarixi ilə bağlı qeyd olunur ki, o zamankı Maliyyə Naziri Nazif Paşa kitabxanasında qoruduğu bu qiymətli kitabı saxlamaq üçün özünə yaxın qohum olan bir qadına verir və ona yalnız ehtiyac girdabına düşəcəyi təqdirdə bu kitabı qızıl pul ilə 30 lirəyə satmasını tövsiyə edir. Bir müddət sonra qadın həmin kitabı Burhan bəyin kitab dükanında satışı çıxarır. Maarif Naziri Əmrullah əfəndi bu kitabı almaq istəyir və qiymətləndirməkdən ötrü onu Elmiyə Əncümanına verir. Əncümanlıq kitabı 10 lirə dəyərində qiymətləndirir və baha olduğu üçün onu almaqdan imtina edir. Şair, yazıçı və eyni zamanda kitab həvəskarı Əli Əmiri (1857-1923) təsadüfən Burhan bəyin dükanına gəlir və bu kitabı alır. Kitablə yaxından tanış olduqdan sonra, “türk dilində indiyə qədər bu cür kitab yazılmayıb, bu kitabı həqiqi qiymət verilməsi lazım gəlsə, dünya xəzinələri kifayət etməz” deyərək heyrətini gizlədə bilmir. 1914-cü ilin əvvəlində Əli Əmiri tərəfindən əldə olunan bu nüsxə böyük səs-küyə səbəb olur. Ziya Göyalp, Kilisli Rifat bəy, Sədrəzəm Tələt Paşa, Ədliyyə Naziri İbrahim bəy və s. kimi şəxslər bu əsərə böyük maraq göstərirlər. Qeyd edək ki, əsəri Əli Əmiri kitab mağazasından alarkən onun vərəqləri dağınıq vəziyyətdə olmuşdur. Vərəqlər səhifələnmədiyi üçün onun ardıcılıqla düzülməsi böyük çətinliklər törətmişdir. Kitabın vərəqlərinin ardıcıl şəkildə səhifələnilib düzülməsində, müəyyən formaya salınmasında Kilisli Rifat bəyin böyük əməyi olmuşdur. Kitabı Ziya Göyalp çap etdirmək istəyir. Lakin Əli Əmiri kitabı Ziya Göyalpə verməkdən imtina edir. Sədrəzəm Tələt Paşanın iş qarışması nəticəsində Əli Əmiri yalnız Kilisli Rifatın nəşr işlərinə rəhbərlik etməsi şərti ilə onun çapına razılıq verir. Sədrəzəm Tələt bəy Əli Əmiriyə 300 lirə pul hədiyyə etsə də, o, bu

pulları geri qaytarır. Kilisli Rifat bəy 1915-1917 illərdə “Divani lüğət-it türk”ün 3 cildini nəşr etdirir. Qeyd edək ki, kitab nəşr olunduqdan sonra onun əlyazma variantını Əli Əmiri Millət Kitabxanasına təqdim edir.

“Divani lüğət-it türk” kitabı İndiyə qədər Türkiyə türkcəsinə, qazax, özbək, uyğur, Azərbaycan, ingilis, fars, Çin dillərinə tərcümə edilmiş və bu dillərdə nəşr olunmuşdur. Azərbaycan dilində isə bu əsər 2006-cı ildə Bakıda 4 cildə nəşr edilmişdir.

Öz yaratdıqlarına sahib olmaq və bunları dünya arenasına təqdim etmək təşəbbüsü bu əsərdə başlıca məqsəd daşıyır. Bütün bunlarla yanaşı əsərin başqa bir məqsədi ərəblərə türk dilini öyrətmək və türk dilinin ərəb dili qədər zəngin bir dil olduğunu sübut etməkdir. Nəzərə alaq ki, XI əsrdə türk ictimai-siyasi və mədəni həyatı yeni bir uğurlu mərhələyə qədəm qoymuşdu. Coğrafi dairənin genişlənməsi, siyasi idarəçilik və diplomatik səriştənin güclənməsi, hərbi qüdrətin artması nəticəsində türk ordusunun zəfər qazanması (Malazgird qələbəsi və s.) və yeni ərazilərin fəth olunması və s. kimi hallar bir çox sahələrdə olduğu kimi mədəni sferada da türk təəssübkeşliyinin yüksəlməsinə, eyni zamanda onun nümayişinə həm təkan verirdi, həm də böyük təsir göstərirdi. Yusif Balasaqunlunun “Qutadqu bilik” (1069-1070) əsərinin yazılmasında olduğu kimi, Mahmud Kaşqarlının “Divani lüğət-it türk” (1072-1074) əsərinin meydana çıxmasında da yuxarıda sadalananların doğurduğu ruh, qürur və təəssübkeşliyin təsirini danmaq qeyri-mümkündür. Bu mənada “Divani lüğət-it türk”də türk şəcərələri, türk tayfa qrupları, türk xəritələri, türk dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti və s. barədə məlumatlarda açıq və ya pərdəli təəssübkeşlik məqamlarının mövcudluğu da məqsədlidir. Sevindirici haldır ki, Mahmud Kaşqarlının türk təəssübkeşliyi (türkçülük) ideyası bütün türk dünyası boyunca zaman-zaman ayn-ayrı sənətkarlarda bu və ya digər formada özünü göstərmişdir. Dahi Azərbaycan şairi M.Şəhriyarın “türkün dili tək sevgili istəklil dil olmaz...” misrasının ifadə etdiyi mənanı (həm də məqsədi) türk dil təəssübkeşliyi istiqamətində XI əsrdə başlayan xəttin davamı, XX əsr İran mühiti üçün yeni mərhələnin zirvəsi hesab etmək olar. Bu məntiqə istinadən deyə bilərik ki, əsərin əvvəlində Tanrı yanında türkün əziz olması fikrinin müəllif tərəfindən istər səslənməsi, istərsə də qabardılması məqsədlidir. “Həmdü səlatdan sonra bu kəminə Məhəmməd oğlu Hüseyn Hüseyn oğlu Mahmudun sözlərini dinləyin: Tanrının inayəti ilə günəş türk bürclərində doğdu və göylərin bütün dairələri onların mülkləri üzərində döndü. Tanrı onlara türk adını verdi və onları yer üzünə hakim qıldı. Dövrümüzün xaqanlarını onlardan çıxardı, dünya millətlərinin idarə cilovunu onların əlinə tapşırı, onları hamıdan üstün elədi, onları haqq üzrə qüvvətləndirdi. Türklərlə əlbir olanları və tərəfdarlarını əziz tutdu, türklərin sayəsində bütün arzularına çatdırdı, pislərin, qaragüruhun şərindən qorudu. Türklərin oxlarından qoruna bilmək üçün onların yolunu tutmaq hər bir ağıllı adama layiq və münasibdir. Dərdini söyləmək və türklərin könlünü fəth etmək üçün onların dilində danışmaqdan başqa yol yoxdur. Əgər kimsə öz qövmündən ayrılaraq türklərə sığınsa, o bütün qorxu və bəlalardan xilas olar, o adamla birlikdə başqaları da sığına bilər.” Mahmud Kaşqarlı belə hesab edir ki, əgər türk Tanrının əziz və gözəl bəndəsidirsə, demək onun yaratdıqları da, əməlləri də gözəl olmalıdır. Bu sırada Mahmud Kaşqarlının türkün yaratdıqları içərisində onun dilinin üstünlük və gözəlliklərindən bəhs açarkən Həzrət Məhəmmədin türk dilinə verdiyi önəmli özündə əks etdirən fikirlərini Buxara və Nişapur irşadlarına istinadən diqqətə çatdırması təsadüfi görünür: “Türklərin dilini öyrənin, çünki onların egemenliyi uzun sürecektir”. Qeyd etdiyimiz kimi, Mahmud Kaşqarlı türk diyarlarını 20 il gəzdikdən, bu müddətdə həmin ərazilərdə yaşayanların – uyğur, oğuz, qırğız, yağma, çigil, qırpaq, türkmən və s. türk tayfalarının dil, ədəbiyyat və mədəniyyət nümunələrini toplayıb öyrəndikdən sonra kitab yazmışdır. “Divani lüğət-it türk”də dil məsələlərinə səkkiz müxtəlif bölümlərdə izahlar verilmiş, müqayisələr aparılmışdır. Həməzə, Salim, Muzaaf, Kitabül-misal, Kitabı zəvatis-səlasə, Kitabü zəvatil-ərbaa, Kitabül-gunnə, Kitabül-cəm beyn-əs-sakineyn adlı bu bölümlərdə əsasən türk dilinin leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinə, özünəməxsus incəliklərinə, kök, şəkilçi, hərf sistemi barədə məlumatlara daha çox yer verilmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi, Mahmud Kaşqarlı öz əsərində türk tarixinə real tarixi, eyni zamanda əfsanəvi baxış nümayiş etdirmiş, türk adının Allah tərəfindən verildiyindən, Türkün Nuh peyğəmbərin oğlu olduğundan, Məhəmməd peyğəmbərin türkə sevgi və ümidlə yanaşmasından xüsusi bəhs açmışdır. Bütün bunları öz əsərinə daxil edərkən müəllif bir

tərəfdən mənsub olduğu millətin Tanrıya yaxınlığından, bağlılığından irəli gələn müqəddəsliyini diqqətə çatdırmış, digər tərəfdən isə onu tarixi qəhrəman tipində təqdim etmişdir. “Divani lüğət-it türk” əsərində ədəbiyyat nümunələrinə yer ayrılması türk bədii düşüncəsinin, söz-ifadə imkanlarının üstünlük səviyyəsindən xəbər verir. Çünki Mahmud Kaşqarının öz sözləri ilə desək, “Divani lüğət-it türk” hikmət, səc, atalar sözü, şeir, rəzəc, nəsr kimi ədəbi parçalarla “süslənən” kitabdır. Bu nümunələri eyni zamanda türk bədii zövqünün nümayiş və təqdimatı hesab etmək olar. Kitaba daxil edilmiş atalar sözləri, əski şeir, dastan nümunələrini müəllifin hansı mənbələrdən (şifahi şəkildə toplamaq və yaxud yazılı mənbələrdən götürmək) əldə etməsi araşdırmaçılarda mübahisələr doğursa da, bir növ ilk ədəbiyyat antologiyası yaratmaq sahəsində Mahmud Kaşqarının türk mədəniyyəti qarşısında böyük xidmətidir. Ancaq “heç ola bilməzdi ki, türk ellərini qarış-qarış gəzən M.Kaşqari türk şairlərinə rast gəlib onlarla görüşməmiş, yaradıcılıqlarını bu və ya digər dərəcədə öyrənməmiş olsun”. “Divani lüğət-it türk”də üç yüzə yaxın atalar sözləri yer alır. Tədqiqatçılar həmin nümunələri türkün ən əski atalar sözləri hesab edir. Bu nümunələrdə türk insanının dünyabaxışı, insana, hadisələrə və s. münasibəti diqqəti cəlb edir və nəticədə türk ictimai-siyasi, ədəbi-bədii baxış modelinin nədən ibarət olması barədə geniş təsəvvür yaradır. Məsələn, “Bir qarğa ilə qış gəlməz”, “Birər-birər min olur, dama-dama göl olur”, “Qanı qan ilə yumazlar”, “Su verməyə nə süd ver”, “Dağ dağa qovuşmaz, insan insana qovuşar” və s. Göründüyü kimi, bu cür atalar sözləri min il bundan əvvəl kitaba daxil edilsə də, xalqın yaratdığı həmin hikmət nümunələrindən müasir dövrdə də istifadə olunur. Min ildən sonra da tərəvətini itirməyən bu hikmətlər türk düşüncə aliliyindən xəbər verir.

“Divani lüğət-it türk”də yer almış şeirlərin (dördlüklər) mövzu dairəsi müxtəlifdir. Allahın tərif, təbiət təsviri, qəhrəmanlığın və məhəbbətin tərənnümü və s. mövzuları əhatə edən bu şeir parçaları dilimizin poetik imkanlarının yüksəkliyi barədə təsəvvürləri genişləndirir. Əslində belə nümunələr türk dilinin poetik təzahür formalarının rəngarəngliyini göstərməklə onu bəyənməyib, yalnız ev, küçə, bazar dili şəklində dəyərləndirənlərin fikirlərini təkzib edir, bu dilin elm və ədəbiyyat dili kimi nüfuzunu təsdiqləyir.

Müxtəlif mövzulu şeir parçalarına nəzər saldıqda bunu aşkar şəkildə görmək mümkündür. Məsələn:

İdimni oger men Biligni yüger men Könülni tüger men Erdem üze türlünür (Tanrını överim Bilgiyi toplarım Nəfsimi bağlarım Erdem üzerine düzülür).

Qeyd etməliyik ki, türkün təbiətə olan sevgisi həmişə yüksək olmuşdur. Yuxarıda göyü, aşağıda yeri müqəddəs bilən, yerlə göy arasında olan bütün varlıqları Tanrı əmanəti hesab edən türkün bədii düşüncə və axtarışlarında təbiətə sevgi məsələləri xüsusi xətt təşkil edir. Türkün əski poetik nümunələrində təbiət Günəş, Torpaq, Çiçək, Dəniz, Dağ və s. elementlər şəklində vəsf olunsa da, bunların fonunda təbiətin vahid obraz tipi daha çox qabarıqdır:

Yağmur yağır saçıldı. Türlüg çəçək su çaldı Yinçü kabı açıldı, Çından yıpar yoğruşur (Yağış yağıb saçıldı, Min bir çiçək açıldı. İnci qabı açıldı, Səndəllə müşk yoğruldu).

Türlüg çəçək yarıldı Barçın yadhım kərildi, Uçmak yeri körüldü Tumluğ yana kəlgüsüz. (Dürlü çiçək açıldı, İpək döşək sərildi, Cənnət yeri görüldü Qış daha gəlməyəcək).

Və yaxud məhəbbət duyğu və həyəcanlarının tərənnümünü əks etdirən əski türk şeirinə nəzər salaq:

Üdhik mini komıttı, Sakına manqa yumıttı, Könqlüm anqar əmitti Yüzüm məninq sarğarur (Sevgi məni çoxdurdu, Sıxıntı başıma vurdu, Könlüm ona axdı, Üzüm mənim sarılır).

Əxlaqi-didaktik mövzularla bağlı verilən nümunələrdə türkün həyatı baxış, ictimai-fəlsəfi düşüncə və yanaşması əksini tapır:

Bermiş səninq bil Yalınquk tapar karınca, Kalmış tavar adhınnıq Kirsə kara orunka. (Bil, verdiyin sənindir, İnsan tapar gödənə Qalan mal özgənindir, Girsə qara torpağa).

Zəfər və qəhrəmanlıq şərfi türk tarixində əhəmiyyətli yer tutur. Türklər tarix boyu ədalət tərəfdarı olmuş, müharibələrdə zəfər qazanmış və öz qəhrəmanları ilə öyünmüşlər. “Divani lüğət-it türk”də türk qəhrəmanlıq tarixində yeri olan Alp ər Tonqa, Şu və s. ilə bağlı poetik nümunə və

məlumatların əksini tapması, bir daha onu göstərir ki, millət zaman-zaman öz tarixinə sahib çıxmış, qəhrəmanlarının şərəfini daim uca tutmuşdur.

“Divani lüğət-it türk”də Alp ər Tonqanın ölümünə həsr olunmuş şeir xalqın qəlbində yaşanan ağrı, həyəcan, kədər hisslərinin əksi baxımından əhəmiyyətlidir. Bu parçalarda məzmun yüksək fikir-ideya müstəvisində təqdim olunur. Nümunələrdə qafiyələnmənin, heca bölgüsünün, misra düzümünün vahid poetik sistemə uyğun aparılması həmin şeirlərin forma gözəlliyini təmin edir, ən qədim dövrlərdə türk şeirində mövcud olan məzmun və forma vəhdəti barədə fikir söyləməyə kifayət qədər əsas verir:

Alp ər Tonqa öldümü İsız ajun kaldımu Ödler öçin aldımu Emdi yurek yırtılır

(Alp ər Tonqa öldümü? Yaman dünya qaldımı? Fələk öcünü aldımı? İndi ürək dağlanır).

Nəticə. Müəyyən sayda “Divan”a daxil edilmiş bu nümunələr hələlik sayı və müəllifləri dəqiq bilinməyən qədim türk şeirinin forma-məzmun xüsusiyyətləri, ideya-estetik zənginliyi barədə təsəvvürlərin genişlənməsində mühüm rol oynayır. Ancaq müəlliflər bilinməsə də, həmin nümunələr həm şeirimizin tarixi, həm də Çuçu istisna olmaqla kitabda adları çəkilməyən Aprınçur Tigin, Kül Tarkan, Ki-Ki, Aşiq Tutunq, Buyan Kaya Kal, Sılıq Tigin, Çısuva Tutunq, Künçük İduk Kut və s. kimi qədim türk şairlərinin kimliyi, üslubları ilə bağlı mülahizələrin formalaşmasında, dəqiqləşmələrin aparılmasında, axtarışlara meylin güclənməsində əhəmiyyətli mənbəyə çevrilir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Elman Quliyev. Türk halkları edebiyatı. Türkiyə-Malatya, 2024
2. Mahmud Kaşğari. “Divanü lüğət-it-türk”, I cild, Bakı, 2006
3. Mahmud Kaşğari. “Divanü lüğət-it-türk”, II cild, Bakı, 2006
4. Mahmud Kaşğari. “Divanü lüğət-it-türk”, III cild, Bakı, 2006
5. Mahmud Kaşğari. “Divanü lüğət-it-türk”, VI cild, Bakı, 2006
6. Mehmet Ölmez. Kaşğarlı Mahmudun kabri ve yurdu. Türk dilleri araştırmaları, c 14, İstanbul, 2004
7. Nizami Cəfərov. Türk xalqları ədəbiyyatı, I cild, Bakı, 2006
8. Ömer Faruk Akün. Divan edebiyatı. Türkiyə Diyanet Vəqfi İslam Ansiklopesidi. 9 cild, İstanbul, 1994
9. Şükrü Haluk Akalın. Kaşğarlı Mahmud ve Divanü lugalit -türk. Ankara, 2000

Rəyçi:

Hacettepe Üniversitesi Türk dili ve Edebiyatı Bölümü
Prof. Dr. Şükrü Haluk Akalın